

Piibel tähestikulises järjekorras

Eesti vanema piiblitõlke sõnastik 1600–1739. Koostanud ja toimetanud Inge Käsi, Maeve Leivo, Ahti Lohk, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Kristiina Ross ja Annika Viht. Tallinn: EKSA, 2025. 926 lk.

Käesoleva sajandi esimesel kümnendil kujunes Eesti Keele Instituudis pühendunud keeleteadlastest tegus rühmitus, kes asus arendama eestikeelse vaimuliku kirjasõna algusaegade uurimist. Tänavu aprillis ilmus trükist selle pika töö (üks) tulemus – „Eesti vanema piiblitõlke sõnastik 1600–1739”. Sõnastiku koostajate nimesid ei leia raamatu kaunitlakoosnõulise kujundusega kaanelt ega ka tiitellehelt, vaid alles tiitli pöörduks. See tagasihoidlikkus mõjub kummardusena kunagistele piiblitõlkijatele, kelle visaduseta eesti kirjakeelt võib olla polekski. Visadust ja pühendumist oli vaja katkuaegadel ja eriti Põhjasõja ajal, aga ka rahuaegsetes keeletülides.

Järjekindla pühendumusega, tänapäeva teadusmaailma hoogtoist peavoolu põikpäiselt trotsides on pidanud töötama ka Inge Käsi, Maeve Leivo, Ahti Lohk, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Kristiina Ross ja Annika Viht. Muidu poleks „Eesti vanema piiblitõlke sõnastik” valminud.

XVII sajandiks oli eesti keel läbi teinud suurte muutuste perioodi ja kaotanud mõndagi soome-ugri keelkonnale omast. Uude meelkonda siirdumine oli veel ees. Hakati kujundama kirjakeelt, mis suudaks kajastada lääneeuroopalikku maailmapilti. Seni väljendamatate mõistete ja mõtete jaoks oli vaja täpseid ja seejuures maarahvale võimalikult arusaadavaid sõnu. Neid korjati rahvakeelest (nt *viltsima* 'logelema', *öördama* 'kaebama', *ülap* 'narr'), aga veelgi rohkem laenati teistest keeltest (nt *böönikene* 'vahelagi', *pöning*, *kahver* 'ülevaataja',

renani-lind 'jaanalind', *palm*, *stolk*) või tuletati kirjakeeles juba tuntud sõnadest (nt *ilmaväärlikult* 'väärilt', *keeltegamäng* 'keelpill', *madalik* 'alandlik'; lühike, *läila-jumal* 'jüledus, ebajumal', *Mustmaa* 'Etioopia', *madalandus* 'alandus'). Kõik toodud näited on „Eesti vanema piiblitõlke sõnastikust” ja samavõrra põnevat sõnavara leiab selle raamatu igalt leheküljelt. Märksõnu on kokku 13 185.

Sõnastikku on koondatud kümne piiblitõlke(katkendi) kõik sõnad. See on olnud ülisuur ja ülimat täpsust nõudev töö. Kõigepealt tuli tekstid – osa trükitud, osa käsikirjas, kokku üle miljoni sõna – arvutisse sisestada. Seejärel tuli siduda iga tekstisõna märksõnaga, mille alt leiab sõna sõnastikust. Sõnastiku märksõnad on võimalikult tänapäevakeelsed, näiteks *armastus*, *rõõm*, *rahu*, aga leidub ka selliseid, nagu *pikkmeel*, *hüvius* ja *truus* (millel muide pole midagi pistmist truudusega). Vana kirjakeele puhul ei tähenda märksõnastamine pelgalt sõna algvormi määramist, vaid ka kirjaviisi tänapäevastamist ning murdesõnade, arhaismide ja laenude jaoks niisuguste märksõnakujude leidmist, mille järgi sõnastiku kasutaja oskaks neid otsida. Näiteks vana sõnakuju *rossi* märksõna on *kross*, tartukeelse *käjet* oma *käsi*, laentüve *lei* oma *lõvi*, *wo* oma *voog*, *lohkode* oma *lohk*, *peddaja* oma *pedajas*, *wichto* oma *viht* ning sisestusveaga *Reila* on õigupoolest *Keila*.

„Eesti vanema piiblitõlke sõnastik” on mõeldud peamiselt asjatundjatele, nagu ilmneb juba sellestki, et raamatusse pole paigutatud tõlgete ega tõlkijate tutvustusi. Niisugust taustainfot on sõnastiku koostajad pakkunud küllaldaselt mujal, alates veebi kaudu kättesaadavast „Eesti piiblitõlke ajaloolisest konkordantsist”¹ – see on 22 piiblitõlget ja tõlkekatkendit hõlmav andmebaas, mis on trükisõnastiku

¹ <https://eki.ee/piibel/>

aluseks – ning lõpetades põnevate allika-publikatsioonidega.² Mõni aeg tagasi ilmus Kai Tafenault, Kristiina Rossilt ja Aivar Põldveelt ka silmiavav tekstivalimik „Eesti keelemõte 1632–1732”,³ mis kajastab too-naseid keelearusaamu ja vaidlusi.

Uut Testamenti hakati põhjaeesti keelde tõlkima 1640. aastatel Eestimaa piiskopi Joachim Iheringi (u 1580–1657) juhtimisel. Selle tõlke käsikiri pole säilinud. Vähem kui kümme aastat varem olid ilmunud Heinrich Stahli (?1599–1657) põhjaeestikeelsed ja Joachim Rossihniuse (u 1600–1645) lõunaestikeelsed perikoobitõlked. Veel varem pidid eesti koguduste õpetajad, nagu Georg Müller (u 1570–1608), oma jutluste tarbeks Piibli kirjakohti ise eestikeelsetena sõnastama või siis kasutama ametivendade tõlgitud tekste. Säilinud on Uue Testamendi kirjade osa algus Hageri pastori Christoph Blume (1625–1669) tõlkes. Lõuna-Eestis võttis Piibli tõlkimise üksiküritajana ette Urvaste pastor Johannes Gutsclaff (?–1657). Ka tema tõlge on osaliselt säilinud. Enne Põhjasõda jõuti Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri (1636–1705) eestvedamisel trükkida tartukeelne Wastne Testament (1686), mille olid tõlkinud-toimetanud Adrian (1663–1706) ja Andreas Virginius (1640–?1701). Samad mehed koos Johann Hornungiga (?1661–1715) tõlkisid Piibli ka tallinaeesti keelde: Virginiused Vana

Testamendi, Hornung Uue Testamendi, kusjuures Hornungil võis olla kasutada Iheringi algatatud tõlke edasiarendus. Uus Testament oli tõlgitud ka Eestimaal, kuid suur osa sellest hävis Toompea tulekahjus. Tallinnakeelne Uus Testament enne Põhjasõda trükki ei jõudnud. Hornungi tõlkega töötati aga edasi ning selle põhjalikult toimetatud variant jõudis 1739. aasta Piiblis. Vana Testamendi osa tõlgiti pärast sõda uuesti. Tööd juhtis Jüri pastor Anton Thor Helle (1683–1748).⁴

Kõik nimetatud tõlked – tallinna-keelsed piiblitšitaadid Mülleri jutlustest, Stahli perikoobid, Blume epistlid, Virginiuse Vana Testament, Hornungi Uus Testament (Müncheni käsikiri), 1739. aasta Piibel; tartukeelsed Rossihniuse perikoobid, Gutsclaffi Vana ja Uus Testament, Wastne Testament – on võetud „Eesti vanema piiblitõlke sõnastikku”.

See sõnastik ei ole aga abivahend vanade tõlgete lugemiseks. Inimene, kes oskab välja nuputada, et sõnavormi *tikko* märksõna on *tigu* 'teotus' ja *üdtzit* oma *hüdsi* 'süsi', et *tukiwati-lind* on *duhifāti-lind* ja et *leiwisk* on *leisikas* (kaaluühik), oskab ilmselt ka vanu tekste lugeda. Pealegi, kõik tekstid on olemas veebiandmebaasis „Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants” ja seal saab mis tahes tekstisõnal klõpsates näha selle märksõna.

„Eesti vanema piiblitõlke sõnastik” on uurimiseks ja lugemiseks. Sellest saab teada, milliseid sõnu kasutati ja kui sageli, millistes ühendites sõnad esinesid, milline oli nende tähendus ja milline häälikkuju. Näiteks *armastus* on kasutusele võetud alles 1739. aasta Piiblis. Varem öeldi *arm*. Kui nüüd tekib küsimus, mismoodi tõlgiti „Armastuse ülemlaulu”, saab seda hõlpsalt vaadata jällegi veebiandmebaasist, mis lubab tõlkeid otsida ka kirjakohtade järgi:

² Essimenne Mose Ramat. Hijobi Ramat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Koost K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003; Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost K. Ross. Toim H. Reila, K. Ross, K. Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007; Johannes Gutsclaffi piiblitõlge 1647–1657. Koost M. Leivo, A. Lohk, K. Ross, K. Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.

³ See kuningas sest auvust, pörgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost K. Tafenau, K. Ross, A. Põldvee. Tallinn: EKSA, 2023.

⁴ Vt täpsemalt <https://arhiiv.eki.ee/piibel/index.php?tekst=sissejuhatus>.

1739. aasta Piiblis on *Armastus ei wässi ial ärra*, Hornungil *Arm ei löppe ärra*, Blumel *Arm ep löppep (wessip) erra eales*, Stahlil *Se arm ep löppep*; Wastses Testamendis *Arm ei wässi eäle errä*, Gutsloffil *Se Arm ei iäh eales maha*, Rossihniusel *Sell armul ei olle eales mitte üt z tucka*.

Trükisõnastikku kõik näitelaused paratamatult ei mahu. „Eesti vanema piiblitõlke sõnastiku” näitelausete valik on enamasti automaatne, aga ikkagi väga hästi läbi mõeldud, et esile tuleks kõige olulisem: antud on näide varaseimast ja hiliseimast allikast, kus sõna esineb, samuti kõige olulisematest trükitekstidest. Seega, kui sõna esineb kõigis kümnes tekstis, on näitelause Mülleri (varaseim allikas), Wastsest Testamendist (oluline trükis) ja 1739. aasta Piiblist (oluline trükis ja hiliseim allikas). Nõnda on kindlasti esindatud nii tallinna kui ka tartu keel, samuti nii Lutherist kui ka Piibli algekeeltest lähtuvad tõlked.

Natuke kahju on vaid sellest, et näitelauseid pole sõnaühendite jaoks, kuigi sõnaühendid ise on märksõnade juures nimetatud, näiteks *andma* kohta: „ühendites *end tee peale andma* teele asuma, *päräl andma* andeks *andma*, *ümber andma* ümbritsema.” Sõna *andma* esineb sõnastikku valitud piiblitõlgetes lausa 8539 korda ja veebiandmebaasis 9757 korda, nii et ühendite näiteid pole kuigi hõlbus leida ka veebist. Samas, miks mitte süveneda kõigisse neisse andmebaasi lausetesse. Nii leidsin Virginiuste Vanast Testamendist toreda fraasi *Teije ei pea [---] ühtekid Sanna oma Suust wälja Andma* (Jos 6:10), mis 1997. aasta tõlkes kõlab lihtsalt *ärgu tulgu teie suust sõnagi*.

Segadust võib tekitada tõsiasia, et liit-sõnadeks on loetud ainult tekstis päriselt kokku kirjutatud sõnad. Näiteks märksõna *kohtune* juures on info „esineb ühendis” ja viide „vt ka ülekohtune”. Tekstides leidub *kohtune* ühtekokku 97 korral, aga *ülekohtune* ainult 88 korral. Ülejäänud üheksa

kohtust pole siiski mingis muus ühendis, vaid on lahku kirjutatud *ülekohtused*. Tänu sellisele esitusviisile saab sõnastikku täpselt uurides teada, et kõige rohkem lahku kirjutatud *ülekohtusi* on Virginiuste Vana Testamendi tõlkes.

Iga märksõna all on näidatud, millistes allikates ja mis sagedusega see sõna esineb. Sagedusandmed võivad juhatada tõlke-eeskujude jälgedele. Toon ühe näite. Torkab silma sõna *kool* ootamatult sage kasutus Gutsloffil Uues Testamendis. 1686. aasta Wastses Testamendis ja 1739. aasta Piiblis esineb see sõna vaid ühel korral ja nimelt kreeka *σχολή (scholé)* vastena, mida Piiblis ainult ühe korra ongi. Aga Gutsloff kasutab sõna *kool* 61 korda. Ilmselt on talle siin eeskujuks olnud Lutheri saksakeelne Piibel, sest Gutsloffil on *kool* just neis kirja-kohtades, kus Lutheril on *Schule* 'kool'. Luther on *Schule* valinud kreeka *συναγωγή (synagógē)* vasteks.

Esimeses saksakeelses trükitud Piiblis, 1466. aasta Mentelini Piiblis, on *synagógē* (ladina *synagoga*) vasteks *Synagoge*, aga Luther vältis seda sõna, nagu ta vältis oma tõlkes ka sõna *Kirche* 'kirik'. Enne Lutherit tõlgiti ladina *ecclesia* ehk kreeka *ἐκκλησία (ekklésia)* *Kirche*'ks ja see tava ilmneb veel Mülleri jutlusteski, näiteks (Mt 16:18) *Sesinatze Pasæ (se on: Minu Nyme pæle) taha mina minu Kircko üllesteha* (vrd Mentelini Piiblis *auf disen stain bawe ich mei kirchen*, Lutheril (1534) *auff diesen Fels wil ich bawen meine Gemeinde* ning eesti 1997. aasta tõlkes *sellele kaljule ma ehitan oma koguduse*). Luther kasutas *Kirche* asemel järjekindlalt *Gemeinde* 'kogudus', soovides rõhutada, et *ecclesia* pole vaimulike valitsetav institutsioon, vaid hingede vaimulik kogu(dus) ühises usus.⁵

Justkui Lutherit ignoreerides on 1686. aasta Wastses Testamendis sõna *kirik* ülla-

⁵ Vt nt D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. 6. kd. Weimar: H. Böhlau, 1888, lk 300–301.

tavalt sage: 78 kasutust. 1739. aasta Piiblis esineb *kirik* vaid kolm korda. Siiski pole Wastse Testamendi *kirik* mitte *ekklésia*, vaid *kirikuks* on otsustatud tõlkida hoopis *synagógé*.

„Eesti vanema piiblitõlke sõnastik” annab sõnale *kool* tähenduse ’sünagoog, kogudusekoda; kool’ ja sõnale *kirik* ’pühakoda; kogudus’, aga mitte ’sünagoog’. Üldiselt on sõnastiku koostajad suhtunud tähenduste seletamisse õigustatud ettevaatusega. Kaugetest aegadest või teistmoodi kultuuridest pärit tekstide tõlkijad on alati raskustes võõramaa loomade-lindude ja taimedega, igasuguste võõraste esemete, paikade ja tavade. Vana tõlke põhjal sõnastiku koostaja töö on topelt keeruline, sest tema peab tegema korraga kaks otsustust: esiteks, kas tõlkes kasutatud sõna on tänapäevase tähendusega või on selle tähendus muutunud, ja teiseks, kas tähendus vastab originaalis kasutatud sõna tähendusele või on mugandus omaaegsete olude järgi. Ehk et kas Luther ja tema eeskujul Gutschlaff arvasid, et sünagoog ongi kool, ja kas Virginiused arvasid, et sünagoog ongi kirik, või valisid nad lihtsalt midagi piisavalt sarnast tähistava sõna.

Sõnastiku koostajad selgitavad ees-sõnas, et kui neil pole õnnestunud kindlaks teha täpset tähendust, mida teksti omaaegne tõlkija võis silmas pidada, on tähendusseletuse asemel sõna vaste 1997. aasta Piiblis. See tundub ainumõeldav lahendus. Sünagoogide, koolide ja kirikutega on lugu veel enam-vähem lihtne, aga mida muidu peale hakata arvukate hebraismidega, mille puhul heebrea sõna täpset tähendust ei teagi keegi: *tahmási-* ja *šáhafi*-lind, *behemót* jt.

Vahel osutuvad sõnastikku 1997. aasta Piiblist lisatud vasted tõkeloolisteks näide-teks selle kohta, kui erinevalt on eri aegadel sündinud piiblitõlkijad üht või teist eset ette kujutanud ja kuidas see on mõjutanud

tõlkesse valitud sõnu. Näiteks 1739. aasta Piiblis on järgmised kirjeldavad fraasid (Js 3:24): *wö assemel lohma-lahma* ja *köiekue assemel kotti-ride kuub*. Kui kuuele võõd peale ei pane, siis hõlmad teevadki lohma-lahma. Heebrea sõna tavalisem tõlkevaste on siiski *nöör* või *köis* ja 1997. aasta tõlkes ongi *nöör*, mis muidugi ei anna alust väita, nagu *lohma-lahma* tähendanuks *nööri*. Nii on otsustanud ka sõnastiku koostajad ja jätnud *lohma-lahma* tähendusseletuseta. *Köiekuue* juurde on aga lisatud tõlkevaste 1997. aasta Piiblist – *peen lõuend*. Helle jt mõtlesid küllap siiski nõorkaunistustega kuube ehk nõorkuube, mis oli talurahva jaoks peen pidurüü.⁶

Võrreldes veebiandmebaasiga annavad trükisõnastikule lisaväärtust iga märksõna alla paigutatud allmärksõnad. Need näitavad täpsemini, missugusel häälikulisel kujul sõna eri allikais esineb: kas *skorpion* või *korpion*, kas *vihama* või *vihkama*, kas *apostel* või *poostel*, kas *paluma*, *palvuma* või *pallema*. Ülemäära kõhklevad oletused häälduse kohta on jäetud tegemata. Näiteks kui originaalis pole vokaalharmooniat märgitud, siis pole seda ka allmärksõna-des: Gutschlaffi kirjpildi *küssunut* põhjal on tuletatud allmärksõna *küsüma* (siiski mitte *küsümä*), aga Wastse Testamendi *küssewä*, *küssewa*, *küssimä* põhjal *küsümä*. Nõnda näeb sõnastikust kaudselt sedagi, millises tartukeelses tekstis märgitakse vokaalharmooniat rohkem, millises vähem. Samuti on võimalik uurida *õ-* ja *ä-*hääliku kirjapanekut, sõnaalguse *h* esinemist ning üsna usaldusväärselt isegi sisekadu.

Aga peamine on ikkagi sõnavara. Kristiina Ross on Uku Masingu tekstiloomingut (sh piibliraamatute tõlkeid) võrrelnud valaskalaga, kes Joona alla neelas. Sellel valaskalal ei tohi lasta end päris ära seedida, hoiatab ta, aga kala kõhtu sattumine

⁶ I. Manninen, Eesti rahvariiete ajalugu. (Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 3.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1927.

pole ka halb, Joonas tuli välja targemana kui enne.⁷ Eesti vanemad piiblitõlked on samuti valaskala moodi: võõrapärase ja segase eesti keelega, võõrvõimu esindajate tehtud, vägisi peale surutud, aga lõpuks ikkagi vaimu toitvad. Sellesinase valaskala kõhus eesti keel ja kultuur enam pole. Võib vast öelda, et nüüd on ka see valaskala ise aegade sügavusest nähtavale toodud. Saame teda üpris ohutult vaa-

data ning juurelda, mismoodi maarahvas kõigepealt *Maarachwaks* ning seejärel *Eestima-rahwaks* seediti. Ilmunud sõnastik on objektiivne alus keele uurimiseks, aga ka laiemate kultuuriseoste ja -muutuste uuringuiks ning tolle aja kohta käivate meelevaldsete seisukohtade kummutamiseks. Kumarduse on ära teeninud nii kunagised piiblitõlkijad kui ka „Eesti vanema piiblitõlke sõnastiku” koostajad.

⁷ K. Ross, Joonas ja valaskalast. – Keel ja Kirjandus 1988, nr 10, lk 577–584; nr 11, lk 665–675.

KÜLLI PRILLOP